

Kistérség-fejlődési típusok, különös tekintettel a humán tényezőkre

CSATÁRI BÁLINT* – KANALAS IMRE** – TÓTH KRISZTINA**

Néhány bevezető gondolat

A rendszerváltás óta eltelt másfél évtized kistérségi szintre „bontható”, vagy e szinten értékelhető területi változásairól sokféle elemzés, értékelés, vélemény jelent már meg (*Nemes-Nagy J.*, 1998, *Csatári B.*, 2000, *G. Fekete É.*, 2001, *Pálné Kovács I.*, 2003.).

Ez a sajátos területi – az európai területi besorolások normái szerint lokális – NUTS IV. szint, amely sok vonatkozásban megegyezik a magyar igazgatás történetében igazán sohasem kiemelkedő szerepet játszó járásokéval, az önkormányzatokról szóló 1990. évi LXV. törvény hatályba lépésével megszűnt városkörnyékek helyébe lépett. Magukat a – nem közigazgatási alapon nyugvó – kistérségeket, a kilencvenes évek kezdetén, jórészt statisztikai számbavételi egységként határozták meg a Központi Statisztikai Hivatalban (*Kovács T.*, 2002).

Az 1996-os területfejlesztésről és -rendezésről szóló 1996. évi XXI. törvény „emelte”, – ismét meglehetősen sajátosan – egyféle „jogerőre” a kistérségeket, amikor a megalakuló megyei és regionális területfejlesztési tanácsokba a kistérségek, települések önkormányzati szervezetei, erről a statisztikai kistérségi „szintről” delegálhattak szavazati jogú képviselőket.

Ez a területi szint különösen felértékelődött a területfejlesztési támogatások és a decentralizáció elveiről, a kedvezményezett területek besorolásának feltételrendszeréről szóló 30/1997. (IV. 18.) OGY-határozat hatálybalépését követően. Egyre fontosabbá vált a területi- és a helyi önkormányzatok számára is, hiszen újabb decentralizált pénzeszközök térségi felhasználását tette lehetővé. Közben, illetve ezzel párhuzamosan – s jórészt spontán módon – elsősorban a korábbi a közigazgatási és más területi szolgáltatások „szétesése” után kistérségi szervezetek és társulások sora alakult meg, nagyrészt együttműködési és forrásszerző céllal.

A kistérségek átgondolt fejlesztését, alulról történő építkezésüket számos dolog nehezítette az elmúlt tíz év során. Területi beosztásukat az 1994-es KSH lehatárolás óta – részben megyei kezdeményezésekre – már kétszer átalakították, megváltoztatták.

Jelentősen hátráltatja a hosszú távú, következetes tervezés lehetőségeinek érvényesítését az a gyakorlat, hogy általában évente határozták meg azokat a fejlesztési-pályázati célokat, lehetőségeket, amelyeket elsősorban a gazdasági-társadalmi szempontból tartósan elmaradott kistérségek vehettek igénybe. További problémát jelent, hogy csak nagyon „vontatottan” alakult ki a kistérségek érdemi működéséhez szükséges szervezeti rendszerük. Bár a különféle kistérségi társulások száma hazánkban meghaladta már a kétszázötvenet – így ma csaknem minden térségben van valamilyen társulási vagy fejlesztési szervezet – a szó valódi értelmében és tartalmában professzionálisnak tekinthető kistérség-fejlesztési intézményrendszer még napjainkra sem alakult ki e térségekben.

---

* egyetemi docens
** PhD hallgató

Ennek ellenére meggyőződésünk, hogy a kistérségek – mint területi egységek – a közeljövőben a jelenleginél lényegesen nagyobb szerepet fognak betölteni a terület- és vidékfejlesztésben. Ezért is egyre inkább igény lesz a kistérségi szintű területi folyamatok bemutatására, értékelésére és részletes elemzésére is.

Véleményünk szerint a magyarországi területi fejlődésben a beruházások, az innovációk, a szolgáltatások, az infrastruktúra és általában a gazdaság fejlődése, valamint a társadalmi interakciók, azok aktivitása sokkal inkább a városi központokhoz és vonzáskörzeteikhez, mint nagyobb térségi szintekhez (pl. megyék, régiók) köthetők. Ebből következően az egyes gazdasági, társadalmi és területi folyamatok, változások is jobban értékelhetők kistérségi szinten.

Jelen dolgozatunkban külön figyelmet fordítottunk arra, hogy megkülönböztetett módon értékeljük a területi tervezésben és a versenyképesség megőrzésében egyre nagyobb szerepet játszó humán tényezőket, valamint a tudásalapú fejlődés szempontjából fontos K+F és más innovatív tényezők területi megjelenését, terjedését, és a kistérségi fejlődésben játszott szerepüket, jelentőségüket.

A kutatás módszere

A különböző területi elemzésekben is mind nagyobb szerepet kapó humán tényezők és az innovációs környezet térségi feltárása érdekében egy módszertani kísérletet tettünk, melynek során több időpontra sokelemű tér(-idő) analízist, azaz faktoranalízist végeztünk el. Ez a társadalomtudományokban és a területi elemzésekben már több mint két évtizede alkalmazott módszer alkalmas arra, hogy a sokdimenziós és minden vonatkozásban nagyon összetett területi folyamatok különböző tényezői – egyes számított és a folyamatok követésére alkalmas indikátorok – között matematikai összefüggéseket keressen. Utána, ezek segítségével, meghatározza azokat az adatszoportokat, együttthatókat, amelynek az elemzésbe vont tényezői egymásra is hatva, és egymással szoros összefüggésben differenciáló, vagy éppen homogenizáló hatással vannak az általános területi folyamatokra.

E sokváltozós faktoranalízis lényege tehát a különböző kistérségi település- és térformáló folyamatokat jelző mutatók közötti összefüggések erősségének megállapítása, annak alapján is, hogy azok mennyire térnek el az átlagtól, mennyire erősen, vagy gyengén differenciálják együttesen a mutatók által mért/vagy mérhető területi változásokat.

A több mint háromezer magyar település elemi adataiból építettük fel azt a kistérségi adatbázist, amelynek segítségével két időpontra (1992, 2002) vonatkozóan vizsgálatuk meg kistérségek általános fejlettségét kifejező főfaktorokat, majd külön-külön is elemeztük azokat a tényezőket, amelyek a tudás és technológiai-transzfer, vagy az innovációs miliő területi jellemzőiben és a térségi folyamatok befolyásolásában szerepet játszhattak.

Fő elemzési célunk annak megállapítása volt, hogy az „általános – kistérségi szinten mért – területi fejlődés” és humán, illetve innovációs (K+F) tényezők által befolyásolt térségi változások hogyan függnek össze. Ezt úgy kívántuk elérni, hogy az induló és a záró elemzési időpontokra a két mutató csoportot „összevontuk”, s elvégeztünk két – úgynevezett komplex – faktoranalízist is.

Az általános faktoranalízis során 28 mutatót vettünk figyelembe (1. táblázat),

melyek között szerepeltek demográfiai adatok, a gazdasági aktivitás és a foglalkozási szerkezet mutatói, az infrastruktúra bizonyos adatai és a fejlődési dinamikát kifejező néhány más mutató is (pl. lakásépítés üteme, iskolai végzettség, stb.).

A humán és innovációs (K+F) analízisnél (2. táblázat) elsősorban az e szektorra jellemző és fellelhető 16 területi-települési mutatót, illetve azok kistérségi összesítéseit használtuk fel. Így, a vizsgálat során összesen – a 150 magyarországi kistérségre vonatkozóan – 6 korrelációs számítást és 6 faktoranalízist végeztünk el.

Az általános fejlettségi mutatók faktoranalízisének eredményei

A kistérségek általános fejlettségének e módon történő vizsgálata során megállapíthattuk, hogy a rendszerváltást követően a területi fejlődésben szélsőségesen nagy különbségek alakultak ki. A területi differenciálódást a kilencvenes évek elején leginkább a gazdasági lehetőségekben és teljesítményben megmutatkozó különbségek okozták. Ezt bizonyították a korrelációs számítások is, melyek jól mutatják, hogy a vizsgált térség- és adathalmazon belül a legtöbb erős összefüggést a gazdasági mutatók tekintetében figyelhettük meg. A jogi személyiségű gazdasági társaságok elterjedtsége és számának alakulása erős pozitív összefüggést mutatott a vállalkozás sűrűséggel, az infrastrukturális ellátottsággal, az elérhetőséggel, s már ekkor negatív kapcsolatban állt a munkanélküliséggel és a mezőgazdaságban foglalkoztatottak magas arányával.

A gazdasági mutatókon kívül az átlagos iskolai végzettség adatai alapján is erősen – az előbbi mutatóhoz lényegében hasonló összefüggéseket mutatva – differenciálódtak a kistérségek.

Az első, az 1992-re elvégzett általános faktoranalízis fő faktorának tartalma lényegében összesíti, mintegy „egyesíti és magyarázza” az előbbi, a korrelációnál megállapított összefüggéseket. A 37,7%-os magyarázó erejű főfaktor első négy helyére az iskolai végzettség, a gazdasági szervezetek sűrűsége, a vándorlási egyenleg, és az elérhetőség került (3. táblázat).

Ha ezek a tényezők „társultak” egy adott térségben a viszonylag kedvező infrastrukturális ellátottsággal, akkor – mint a faktorpont értékeket bemutató ábra is illusztrálja – markánsan kirajzolódnak a kistérségi szinten mérhető „általános” fejlettségbeli területi különbségek. Már 1992-ben 89 olyan kistérség volt, ahol az előbbi mutatókkal meghatározott tartalmú főfaktor értékei a negatív tartományba estek. A rangsor elején erősen kiemelkedik az a 33 térség – főleg a megyeszékhelyeké és a budapesti agglomeráció kistérségei – ahol a kedvezőnek ítélt gazdasági-társadalmi folyamatok egyszerre, a leszakadókhoz képest erős területi differenciálódást is mutatva, a rendszerváltás után közvetlenül elkezdődtek.

A 2002-re elvégzett analízis korrelációs mátrixa alapvetően nem változott meg a kiinduló időszakhoz képest, bár az összefüggések erőssége általában csökkent. Ez azt is jelenti, hogy a kistérségek általános fejlettségében bekövetkezett változásokat kiváltó tényezők „együtthatása”, korábban éles differenciáló ereje némileg mérséklődött. Vagyis bizonyos tényezők (pl. a műszaki infrastruktúra: telefon, gázhálózat, csatornázás) lassú kiegyenlítődése a vizsgált időszak alatt már térben is értékelhetően elkezdődött, illetve végbement.

1. táblázat. Az általános fejlettség vizsgálatához használt mutatók listája

Rövidítések	Mutatók tartalma
3XSZOBAS	Az 1990 után épített lakások közül a 3-x szobások aránya
60IDOS	A 60 évnél idősebbek aránya a népességből
BOLTOK	A kiskereskedelmi boltok 1000 lakosra jutó száma
CSATORN	Az egy km vízvezetékre jutó csatornahálózat hossza, km
EGYVALL	Egyéni vállalkozók 1000 lakosra jutó száma
ELERHET	Komplex elérés minősítése
EPLAK	1990-2001 között épült lakások aránya
GAZDSZER	A jogi személyiségű gazdasági szervezetek 1000 lakosra jutó száma
IPAKTIV	Ipai keresők aránya
ISKVEG	Átlagos iskolai végzettség
MGAKTIV	Mezőgazdasági keresők aránya
MGVALL	Mezőgazdasági vállalkozók 1000 lakosra jutó száma
MNVALT	Munkanélküliek számának változása
MOZILAT	1 lakosra jutó mozilátogatások száma
MUNKAN	Munkanélküliek aránya a népességben
NEPSURUS	Népsűrűség fő/km ²
NEPVALT	Lakónépesség változása
OREGS	Öregségi index
SZGK	A személygépkocsik 1000 lakosra jutó száma
TARTOSMN	A 180 napon túli munkanélküliek aránya a regisztrált munkanélküliek %-ában
TELEFON	A telefon fővonalak 1000 lakosra jutó száma
TERCAKTIV	Tercier keresők aránya
VALLSUR	Vállalatsűrűség
VANDKUL	Vándorlási kül. évi átlaga
VAROSNEP	Városi népesség aránya
VENDEGEJ	A kereskedelmi szálláshelyeken eltöltött vendégéjszakák 1000 lakosra jutó száma
VEZGAZ	A vezetékes gáz fogyasztó háztartások aránya a lakásállomány %-ában
VIZHAL	Közüemi vízhálózatba bekapcsolt lakások aránya, %

2. táblázat. A humán és innovációs mutatók listája

Mutató	Mutató tartalma
INFOER	Az 1000 lakosra jutó infoérzékeny vállalkozások száma
IKTSZEKT	A 10000 lakosra jutó IKT vállalkozások száma
K+FVALL	A 10000 lakosra jutó K+F vállalkozások száma
OKTVALL	A 10000 lakosra jutó oktatási vállalkozások száma
VALLSUR	Vállalatsűrűség
OLTFORM	Az 1000 lakosra jutó oltalmi formák száma
DOMAIN	A 10000 lakosra jutó domain szerverek száma
FELSOFOK	A felsőfokú végzettségűek aránya a megfelelő korúak százalékában
SZELLEMI	A szellemi foglalkozásúak aránya az aktív keresők százalékában
NAPPALIS	A nappali tagozatos hallgatók 1000 lakosra jutó száma
LEVELEZO	A levelező tagozatos hallgatók 1000 lakosra jutó száma
ISKVEG	Átlagos iskolai végzettség
TELEFON	A telefon fővonalak 1000 lakosra jutó száma
TERCAKTI	Tercier keresők aránya
KONYVTAR	Könyvtárba beiratkozottak 1000 lakosra jutó száma
MOZILAT	1 lakosra jutó mozilátogatások száma

3.táblázat. A faktoranalízisek főfaktor-pontjainak változása 1992–2002 között

Mutatók	Általános fejlettség főfaktora		
	1992	2002	változás
ISKVEG	0.920	0.913	
GAZDSZER	0.869	0.931	
VANDKUL	0.753	0.571	
ELERHET	0.732	0.617	
MGAKTIV	-0.713	-0.570	
VALLSUR	0.709	0.725	
TERCAKTIV	0.702	0.547	
SZGK	0.696	0.835	
CSATORN	0.679	0.558	
NEPSURUS	0.671	0.714	
EGYVALL	0.671	0.784	
MUNKAN	-0.670	-0.714	
MOZILAT	0.635	0.487	
NEPVALT	0.632	0.564	
EPLAK	0.631	0.665	
VAROSNEP	0.631	0.464	
TELEFON	0.613	0.730	
VIZHAL	0.609	0.374	
OREGS	0.290	-0.074	
VENDEGEJ	0.427	0.346	
60IDOS	-0.479	-0.294	
TARTOSMN	-0.580	-0.530	
IPAKTIV	0.248	-0.150	
BOLTOK	0.508	0.410	
MGVALL	0.080	-0.548	
VEZGAZ	0.521	0.567	
3XSZOBAS	-0.264	0.026	
MNVALT	-0.467	-0.607	
magyarázóerő	37.735	34.853	

Mutatók	Humán fejlettség főfaktora		
	1992	2002	változás
FELSOFOK	0.948	0.962	
ISKVEG	0.922	0.902	
INFOE	0.879	0.894	
DOMAIN	0.852	0.866	
SZELLEMI	0.821	0.878	
OLTFORM	0.815	0.741	
IKTSZEKT	0.785	0.904	
VALLSUR	0.776	0.785	
NAPPALIS	0.708	0.559	
OKTVALL	0.695	0.887	
TERCAKTI	0.666	0.618	
LEVELEZOS	0.666	0.532	
K+FVALL	0.595	0.841	
TELEFON	0.591	0.608	
MOZILAT	0.548	0.625	
KONYVTAR	-0.022	0.120	
magyarázóerő	54.234	58.041	

Mutatók	Komplex fejlettség főfaktora		
	1992	2002	változás
FELSOFOK	0.940	0.937	
ISKVEG	0.936	0.923	
INFOE	0.904	0.917	
GAZDSZER	0.890	0.963	
SZELLEMI	0.823	0.831	
DOMAIN	0.808	0.861	
OLTFORM	0.784	0.755	
VALLSUR	0.767	0.785	
IKTSZEKT	0.754	0.901	
VANDKUL	0.747	0.525	
ELERHET	0.737	0.626	
NEPSURUS	0.718	0.764	
MGAKTIV	-0.708	-0.560	
EPLAK	0.695	0.635	
TERCAKTIV	0.678	0.596	
CSATORN	0.648	0.505	
VAROSNEP	0.643	0.493	
NEPVALT	0.640	0.559	
SZGK	0.640	0.790	
NAPPALIS	0.628	0.445	
OKTVALL	0.621	0.830	
MUNKAN	-0.617	-0.628	
TELEFON	0.590	0.667	
LEVELEZOS	0.588	0.424	
MOZILAT	0.582	0.548	
K+FVALL	0.554	0.796	
VIZHAL	0.547	0.337	
VEZGAZ	0.544	0.551	
60IDOS	-0.497	-0.337	
MNVALT	-0.463	-0.533	
VENDEGEJ	0.307	0.255	
TARTOSMN	-0.477	-0.410	
EGYVALL	0.579	0.733	
BOLTOK	0.401	0.348	
OREGS	0.323	-0.011	
KONYVTAR	-0.035	0.093	
MGVALL	0.093	-0.564	
3XSZOBAS	-0.286	0.037	
IPAKTIV	0.263	-0.209	
magyarázóerő	40.573	40.012	

Forrás: KSH Népszámlálás 1990, 2001.

KSH TSTAR 1992, 2002.

Jelmagyarázat: A főfaktor pontértékének abszolút értékben történő növekedése

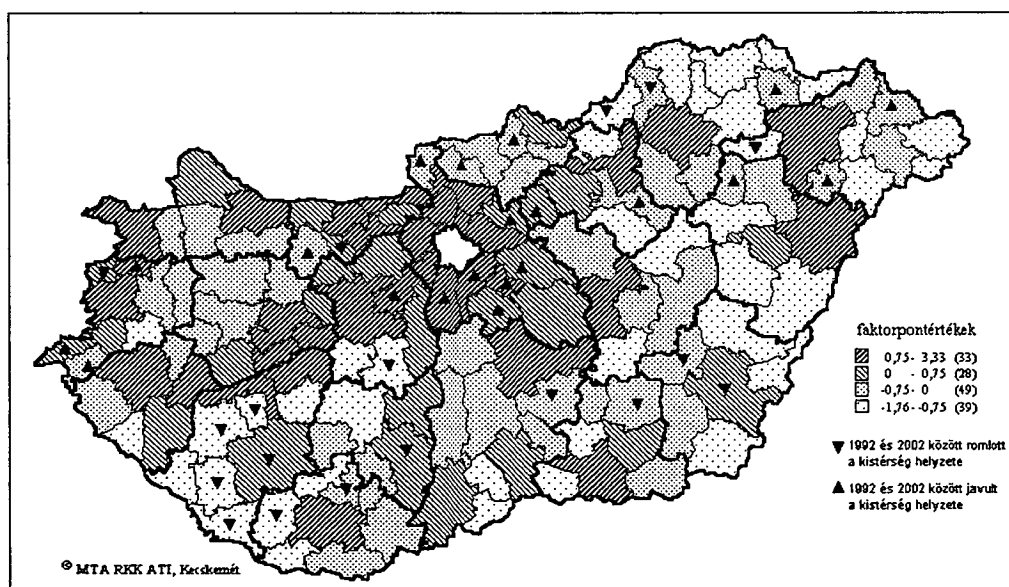
A főfaktor pontértékének abszolút értékben történő csökkenése

Az adatok alapján látható, hogy az 1992-ben mért iskolai végzettséggel szemben, a gazdasági szervezetek és a vállalkozások sűrűsége, az egyéni vállalkozások számának alakulása vette át a kistérségi szinten e módon mért területi folyamatok elsődleges „befolyásolását”. Vagyis a gazdaságban bekövetezett folyamatok megkülönböztető hatása erősödött elsősorban. Ez a piacgazdaságra való áttérés hatásainak eléggé egyértelmű bizonyítékát is jelentheti.

Ez az alapvetően fontos tény, a főfaktor adatainak elemzéséből is kiderül, amelynek magyarázó ereje szintén csökkent 1992–2002 között, amit úgy is értelmezhetünk, hogy a területi folyamatok „diffúzabbak” és, ha lehet, még összetettebbek lettek. Az infrastrukturális tényezők általános – fentebb már említett – térségi javulását nem követte szükségképpen a gazdaság vagy a vállalkozások fejlődése. Ugyanakkor a főfaktorban nőtt a területi differenciálódást egyértelműen meghatározó tényezők száma, s nem csak pozitív, hanem negatív irányban (és értelemben is, pl. munkanélküliség, tartós munkanélküliség, mezőgazdasági vállalkozások és az aktív keresők alacsony aránya).

Azaz e néhány felsorolt mutató egyre inkább leírja, összegzi a kistérségi szinten mérhető területi változások és differenciálódás lényegét. Jól mutatja ezt a folyamatot, s a változások területiségét, hogy miközben a pozitív és negatív faktorértékű térségek száma összességében nem változott, az Észak-Dunántúlon és Központi körzetben, illetve annak tágabb vonzáskörzetében tendenciózusan nőtt 1992–2002 között a magasabb, pozitív faktorértékű, – kedvezően változó, s egyre jobb minőségű adatokkal mérhető, azaz egyre kedvezőbb helyzetű – kiemelkedő gazdasági-társadalmi fejlettségű területek száma. Ezzel párhuzamosan pedig azt is megfigyelhetjük, hogy a dél-alföldi és déldunántúli területeken leginkább romló pozíciójú térségekkel találkozhatunk, amely az említett tényezőkön kívül kapcsolatba hozható az ország déli területeinek lényegesen kedvezőtlenebb elérhetőségi mutatóival is (1. ábra).

1. ábra. Az általános faktoranalízis főfaktorának pontértékei 2002-ben

A humán és innovatív tényezők vizsgálatának eredményei

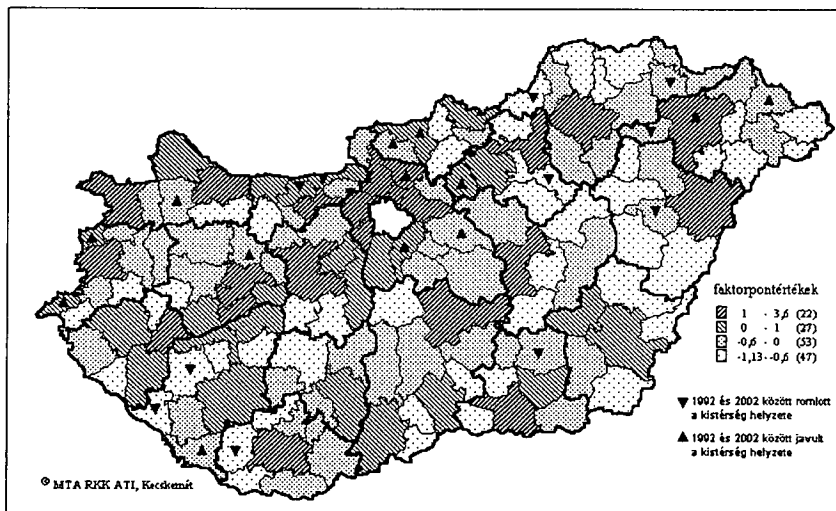
A humán tényezők kiemelt vizsgálatánál 16 lehetséges mutatót tudtunk figyelembe venni, illetve alkalmazni. Valójában ezek mutatók így együtt – miután közöttük a korreláció szükségképpen nagyon erős – csak fenntartásokkal alkalmasak faktor-elemzésre. Az egyetlen jól „átlagoló” mutató” „a könyvtári ellátottság”. A felső-
oktatás adatai pedig, miután nincsenek minden térségben, természetesen erősen differenciálnak. Ebből is következik, hogy a korrelációs mátrixnál minden adat minden másikkal relatíve szoros összefüggést mutat. Így nem véletlen, hogy a faktorok együttes magyarázó ereje (81,2%, ezen belül a főfaktor: 54,2%) is sokkal nagyobb, mint az általános faktoranalízisénel. Vagyis e mérőszámok, illetve adatok a humán szempontú kistérségi területi fejlettség igen nagy részét leírják, magyarázzák.

A főfaktorban már 1992-ben a felsőfokú végzettségük aránya és az átlagos iskolai végzettség vezeti a tartalmat meghatározó sort, s a már említett könyvtári ellátottság kivételével minden mutató erős pozitív hatású.

A vizsgált évtized végére, 2002-re mindössze annyi „átrendeződés” következett be a hasonló mutatósorból képzett humán tényezők főfaktor-súlyait illetően, hogy egyértelműen „előretörtek” az info-kommunikációs mutatók és az oktatási vállalkozások adatai, azaz általában a K+F szektorhoz egyre szorosabban kapcsolódó tényezők. Sőt a faktortényezők együttes és már korábban is magas magyarázó ereje még tovább emelkedett. Ez két fontos dolgot jelez: a humán tényezők erőteljes kistérségi területi differenciáló ereje tovább erősödött, s a fentebb említett, a faktorstruktúrában megjelenő, s erősödő elemek csak tovább növelték az 1992-ben már elkezdődött humán tényezők alapján mért területi differenciálódást.

Ha e két humán faktoranalízis faktorpont értékei változásának a területi képét vizsgáljuk, akkor – bár az adatokban óriási számszerű változások következtek be – a területi struktúrájuk egészen minimálisan változott 10 év alatt (2. ábra).

2. ábra. A humán faktoranalízis főfaktorának pontértékei 2002-ben

A vizsgált humán tényezők annyira egyértelműen városi, sőt nagyvárosi jelenségeket írnak le, hogy a területi csoportok szinte nem is változtak. Csak Nyíregyháza és Vác térsége emelkedett 10 év alatt a legkedvezőbb csoportba.

Annyi azonban mégis rögzíthető e két sajátos faktorvizsgálat alapján, hogy kistérségi szintre bontva igen éles határvonal húzható a nagyvárosok és a többi térség közé. Az általános faktoranalízis fejletlen térségeiben pedig szinte semmilyen – e módon mérhető – érdemi humán tényező-hatás nem mutatható ki.

Az összevont (komplex) faktoranalízisek eredményei

Látva a vizsgált humán tényezők fentebb említett igen erős területi differenciáló hatását, érdemesnek láttuk összevonni, azaz mintegy „összetolni” a két mutatórendszer, s két olyan további ún. „komplex faktoranalízist” is elvégezni, amely 1992-ben és 2002-ben is megvizsgálja, hogy hogyan hozható összefüggésbe az általános fejlettség a K+F szektor eddig külön-külön vizsgált tényezőivel.

Az 1992-es és a 2002-es adatokra elvégzett ún. komplex faktoranalízisünk összesen 39 mutatót tartalmazott. Ha e komplex analízis számítási értékeit az általános faktoranalíziséhez hasonlítjuk igen érdekes, hogy már 1992-ben döntő differenciáló hatással jelentnek meg a korrelációs mátrixban a felsőfokú végzettségűek, az Internet terjedés (akkor még igen csekély) arányszámait, valamint az IKT szektor adatait. Ez mintegy azt is mutatja, hogy ezek már a vizsgált időszak kezdetén erősen differenciáltak a térségek „komplex” fejlettségbeli különbségeit, annak ellenére, hogy abszolút számadataik csak töredékeik voltak a jelenleginek.

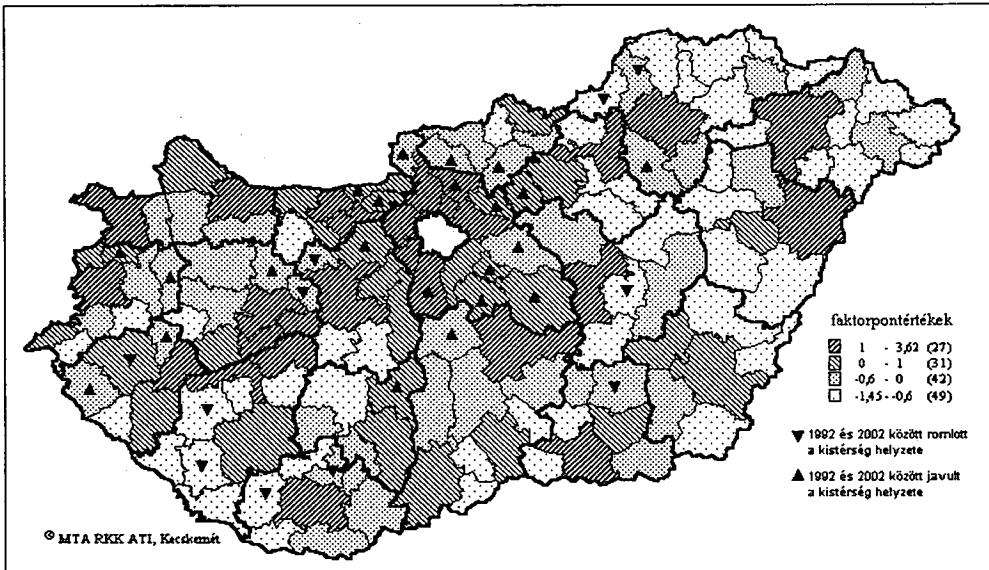
A humán és innovációs tényezők erőteljes és a vizsgált időszakban növekedő befolyását az is mutatja, hogy az összevont, komplex faktoranalízis főfaktorpont értékei tekintetében szinte csak a nagyvárosok térségei emelkednek ki, s így kevesebb a valóban fejlett térség, mint az általános vizsgálatnál. Ugyanez a jelenség a másik oldalon is, tehát a leszakadó térségeknél is megfigyelhető 12-vel több már 1992-ben az igen kedvezőtlen komplex főfaktor pontértékű térségek száma. Mondhatnánk azt is, hogy a kistérségi szintre számított innovációs változásokban először mintegy „rejtve” (1992) majd egyre markánsabban veszik át a döntő szerepet a K+F szektorhoz tartozó tényezők. Különösen erőteljes a szerepük a nagyvárosi térségekben és a budapesti agglomerációban, s egészen minimális a kedvezőtlen elérhetőséggel rendelkező fejletlen kistérségekben. Nem található szinte egyetlen olyan térség sem, ahol a vizsgált humán tényezők nagymértékben eltérnének az általános fejlettséget kifejező analízis faktor pont értékeinél. Jól bizonyítja ezt az a táblázat, ahol a két analízis összes főfaktor pont értékét összehasonlíthatóvá tettük.

Természetesen találunk ugyan olyan térséget, ahol az általános és a humán mutatók összevonásával végzett komplex analízis más eredményt hozott, mint ahogy azt vártuk (pl. a gyenge humán tényezőt kompenzálja a magasabb általános fejlettség, pl. Komló, Gárdony), de összességében az elvégzett analízisek nagyjából hasonló területi pontértékeket produkáltak. Ez látszódom a komplex analízisben is, az egyre növekvő humán tényezők dominanciája mellett. Ez egyértelműen annak a bizonyítéka, hogy a kistérségi szinten mért általános fejlettség és a komplex fejlettség között talán az utóbbi ad realisabb képet, s e képben döntő szerep jut a mért humán vagy

K+F faktortényezőknek. Igen érdekes, hogy ez már akkor is igaz, amikor a K+F vizsgálatba vont mutatók értékei csak igen kicsik voltak (pl. Internet) (3. ábra).

3. ábra. A komplex faktoranalízis főfaktorának pontértékei 2002-ben

Ebből – a komplex, 39 mutatós analízis alapján – az a további összefüggés is levonható, hogy az általános térségi fejlettségbeli különbségeket kiegyenlítő fejlesztéseknek volt némi kistérségi szinten mérhető valódi kiegyenlítő hatása, de ezek szinte semmilyen hatással nem voltak a komplex – az a humán tényezőkkel is kibővített – fejlettségre. Jól látható továbbá, hogy a sokat hangoztatott és a területi egyenlőtlenségek gyors felszámolását „eredményező” info-kommunikációs fejlesztéseknek szinte semmilyen általános vagy komplex területi hatását nem lehet érzékelni. Sőt ezek a tényezők szinte csak az általános analízis fejlett térségeiben fejlődtek olyan ütemben, hogy az számottevően erősítette pozíciójukat a komplex analízisben (lásd a hat analízis főfaktorának pontértékei táblázatát.)

Ha felsoroljuk, hogy melyek azok a térségek, amelyekben a humán és a komplex analízis pozitív eredményei még növekedtek is (azaz az átlagot jelző egyenestől való távolságot felfelé nőtt), érdekes sort kapunk: Békéscsaba (+, humán javult, komplex csökkent), Szarvas (+ humán javult, komplex csökkent), Gárdony (+, mindkettő javult), Gyöngyös (+, mindkettő javult), Gödöllő (+, humán csökkent, komplex javult), Ráckeve, Szob, Budaörs, Dunakeszi, Gyál, (+, mindkettő javult), Nyíregyháza (+, mindkettő javult), Balatonfüred, Tapolca, Nagykanizsa, (+, mindkettő javult), akkor megállapíthatjuk, hogy az Alföldön csak Nyíregyháza és térsége ért el kiemelkedő eredményt. Általában pedig az igaz, hogy ezek azok a térségi központok, ahol komplex faktoranalízissel meghatározott fejlettségben a humán tényezők döntő szerepet játszottak, s a bekövetkezett változások is egyértelműen harmonikusabbak és pozitívak voltak a vizsgálat évtizedében mind humán, mind komplex értelemben. Ez a 15 térség mondhatni a legjobb – minden tekintetben, még akkor is, ha másoknak na-

gyobbak a faktor-pontértékei, vagy csak minimálisan csökkentek értékeik a pozitív tartományban. (Ez utóbbi természetesen nem visszaesést jelent esetükben sem, csupán azt, hogy már nem emelkednek ki annyira, mint 1992-ben.)

Az általános fejlettség és humán fejlettség faktorpontjainak összehasonlító elemzése

Végül érdekes volt megvizsgálni, hogy e két közelítés fentebb leírt vázlatos folyamatai, „eredményei” hogyan változtak „együtt” (4. ábra).

Ha koordinátarendszerben ábrázoljuk a két vizsgálati időpont általános és humán faktoranalízisének faktorpontjait, akkor a vonalon elhelyezkedő térségek tekinthetők a legkiegyensúlyozottabbnak (egyébként akkor is, ha negatív értékűek). Ezekben a térségekben az általános fejlettség és humán fejlettség főfaktor-pontjai közel hasonló fejlettséget vagy fejletlenséget mutatnak. A vonal felettiek esetében – egyébként a kistérségi folyamatokat, változásokat a vártnál erősebben differenciáló – a humán fejlettség magasabb, mint az általános fejlettség, a vonal alattiaknál pedig az általános fejlettség faktorpont-értékei magasabbak, mint a humán tényezők.

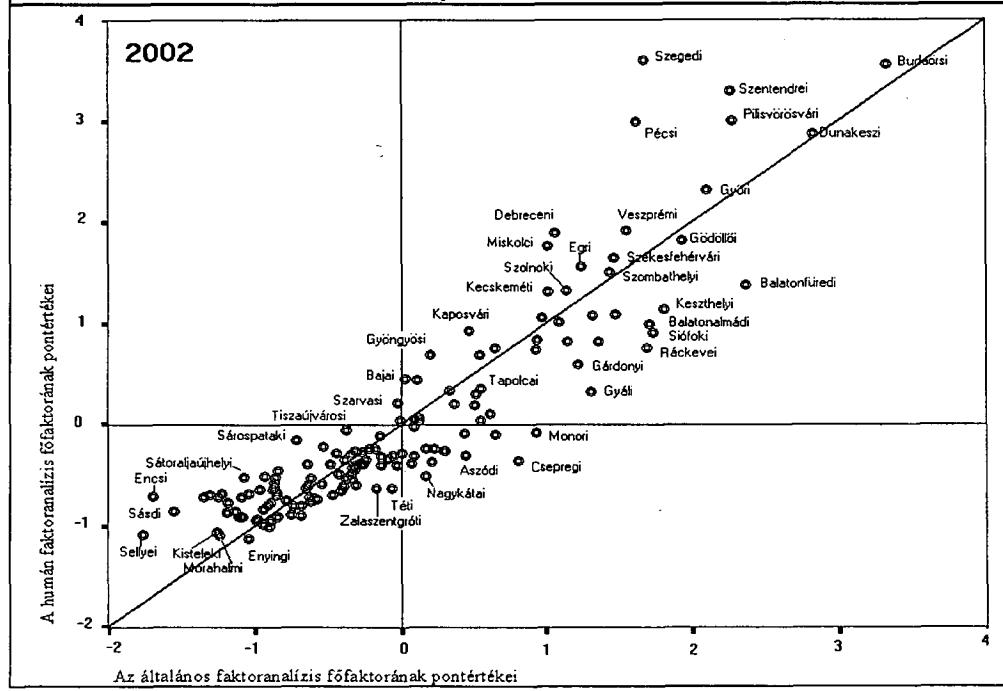
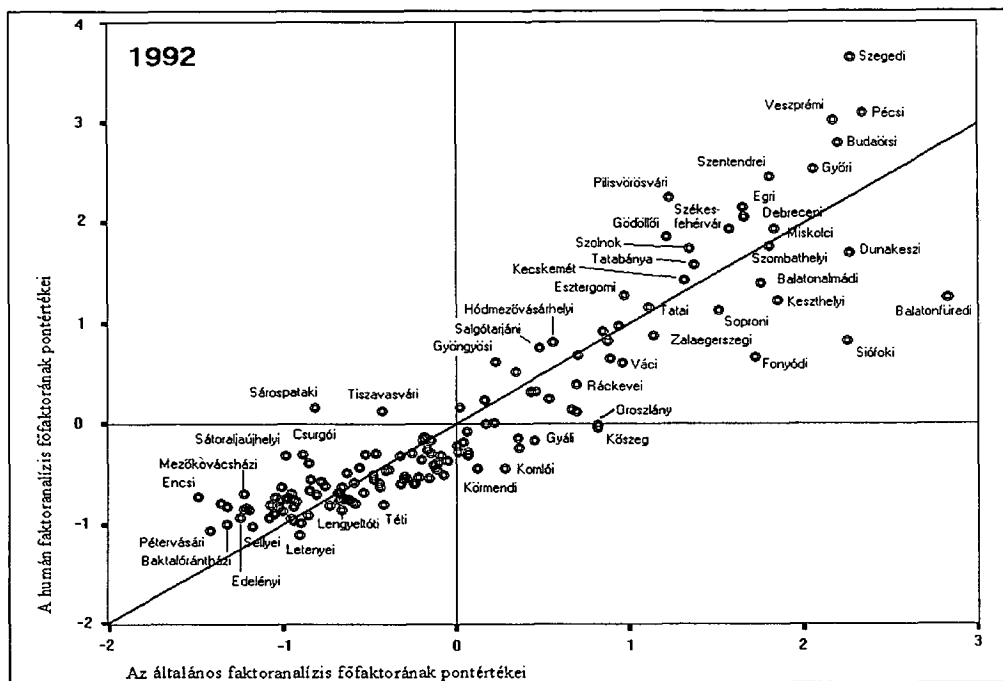
A vizsgált időszakban, mint a diagramon jól követhető, valamelyest csökkent a vonal feletti térségek száma, azaz összességében közelített egymáshoz a két tényezőcsoport hatásmechanizmusa. A nagy vidéki egyetemi központok térségeinek szélsőséges kiemelkedése (Szeged, Pécs) mellett a megyeszékhelyek és a budapesti agglomeráció budai oldali kistérségei azok, amelyek kifejezetten a humán tényezők egyre erőteljesebb szerepe alapján tovább javították pozícióikat, miközben általános fejlettségük dinamikája némileg elmaradt ettől.

Sajátosan elkülönülnek ezeken az ábrákon is az idegenforgalmi térségek csoportjai, ami részben speciális gazdasági ágazatuk, az idegenforgalom általános fejlettségüket is javító szerepének, részben a vidéki térségek átlagánál jóval kedvezőbb humán erőforrásaiknak köszönhető. A kisebb méretű periférikus és elmaradott kistérségek a negatív tartományokban szinte semmilyen érdemi elmozdulást nem mutattak fel a vizsgált évtizedben.

Összegzés

A magyarországi kistérségeknek több évre, és többféle megközelítésű faktoranalízissel – mint módszerrel – végzett az általános és a humán fejlettségükre vonatkozó vizsgálata és azok eredményeinek területi értékelése – s ez valószínűsíthetően mind a módszernek, mind a felhasználható adatok jellegének köszönhetően – nem hozott „átütő” eredményeket. Ennek oka lehet részben az, hogy a KSH TSTAR adatok egyre kevésbé alkalmasak – még ebben a komplex megközelítésben is – azoknak a bonyolult térbeli gazdasági-társadalmi folyamatoknak a leírására, amelyek ma térségeink átalakulását jellemzik. Másrészt oka lehet az is – s ez sem kevésbé fontos – hogy az 1990-es évek elején lejátszódott hatalmas és mindent átfogó változások óta lényegében csak igen kevés térségben és alig néhány ágazat területén következtek be olyan horderejű strukturális változások, amelyeket ez a komplex analízis ezekkel a mutatókkal jelezni tudott volna.

4. ábra. A kistérségek főfaktor pontértékei az általános és humán faktoranalízis alapján

Az biztos viszont, hogy a területi politika csak egészen minimális mértékben volt képes befolyásolni a változásokat.

Talán a legtöbb „jól leírható és megfogható” változást a területi elemzések mutatnak. Ezek közül kiemelhető a budapesti agglomeráció sokoldalúan fejlődő szuburbán zónáinak egyértelmű kiterjedése, a nagyvárosok „szigetszerű” kiemelkedése, az általánosan fejlett Észak- és Nyugat-dunántúli térségek számának erőteljes gyarapodása, a mezőgazdasági dominanciájú térségek egyértelmű „koncentrációja” a Dél-Alföldre, s az elmaradott térségek mély és tartós válsága a Dél-Dunántúlon és Észak-Kelet-Magyarországon.

A különböző vizsgált faktorstruktúrák „tartalmának” időbeli vizsgálatából csak nagyon „finom” átrendeződések állapíthatók meg. A különböző időpontokra meghatározott főfaktorok tartalmaiban – amelyek csak mérsékelten változtak – hol a humán, hol a gazdasági, hol az infrastrukturális tényezők változtatták pozícióikat. A 90-es évtized elején a humán tényezők és a gazdaság differenciálta leginkább a kistérségi változásokat. Az infrastruktúra erőteljes felzárkózása (pl. telefon, gázhálózat, csatornázottság) – az elérhetőséget kivéve – homogenizálta a térfolyamatokat. Majd 2002-re ismét a humán tényezők differenciáló hatása erősödött.

Fontos tény, hogy a komplex analízisben – részben természetesen a felhasznált adatok „nem teljes térségi lefedettségéből” is következően – a K+F elemek egyértelműen városi tényezőkként jelennek meg. Emiatt a komplexnek nevezett utolsó két analízis eredményei csak fenntartással kezelhetők. Az azonban biztosan állítható, hogy a humán és K+F tényezők jövőbeli területi differenciáló szerepe bizonyára nem csökken. Érdekes az is, hogy a vizsgálatba vont rendkívül nagy számbeli, illetve értékbeli változásokat mutató és nagyon különböző humán és K+F adatok, a kistérségi struktúrákat nem vagy szinte alig változtatták meg. Ellentétben például az infrastruktúra egyes elemeinek – már többször említett kiegyenlítő, homogenizáló – hatásaival szemben.

Nincs tehát szinte sehol – még közelítően sem – olyan harmonikus kistérségi fejlődés, ahol például az általános infrastrukturális felzárkózást követte volna a gazdaság és humán tényezők egyaránt kedvező változása. Vagy olyan, ahol a humán (és K+F) fejlődés – az infrastruktúra kedvező helyzete nyomán – erőteljes gazdasági élénkülést eredményezett volna. Ezek az esetenként igen erőteljesen és nyilvánvalóan érzékelhető, térben jól követhető kistérségi fejlődési diszharmoniók részben a komplex tervezés és területfejlesztés hiányosságait mutatják. Felvetik a városok, különösen a nagyvárosok vidékiekkel való érdemi együttműködésének súlyos elmentmondásait is. Így változást csak egy sokkal előrelátóbb és a mainál sokkal konzekvensebb olyan új szemléletű területi politika hozhat,

- ahol az ágazati politikák is pontosan meghatározzák a szükséges és a meghatározott tértípusok szerint igen stabilan megjeleníthető „akciótereiket”,
- amely esetében megköveteltetik a nagyobb szabású (infrastrukturális, gazdasági, valamint K+F és/vagy humán) fejlesztések egymásra hatásainak és várható hatásainak a kimunkálása,
- ahol a városok (különösen nagyvárosok) tudatosan vállalnak felelősséget területi (és regionális) szerepköreikért,
- ahol egyértelműen bekövetkezik egy ésszerű érdemi regionális decentralizáció, hogy a kistérségi fejlődés szereplői képesek legyenek maguk megvalósítani a mainál sokkal harmonikusabb területi fejlődésükhöz szükséges fejlesztési megoldásokat.

Irodalom

- Nemes Nagy József*: Vesztesek – nyertesek – stagnálók: A társadalmi – gazdasági változások regionális dimenziói. = Társadalmi Szemle, 53. 1998. 8–9.sz. pp. 5–18.
- Fekete Éva, G.*: Együtt! – de hogyan. Innovációk a kistérségi fejlesztésekben. Innovációk a kistérségi fejlesztésekben. Miskolc-Pécs: MTA Regionális Kutatások Központja, 2001. 194 p.
- Csatári Bálint*: Kísérlet a magyarországi kistérségek komplex fejlődési típusainak meghatározására. In: Alföld és a nagyvilág. Tanulmányok Tóth Józsefnek. Szerk.: DÖVÉNYI Zoltán. Budapest: MTA Földrajztudományi Kutatóintézet, 2000. pp. 151–167.
- Kovács Tibor*: Prológ a statisztikai kistérségi területbeosztás felülvizsgálatához. = Területi Statisztika, 5. (42.) évf. 3. szám, 2002. pp. 203–209.
- Pálné Kovács Ilona*: A kistérségek a területi igazgatás komplex összefüggés-rendszerében. In: Kistérségi közigazgatás. (szakértői tanulmányok). Szerk.: Ágh A., Németh J. Budapest: Magyar Közigazgatási Intézet, 2003. pp. 131–146.